

ЮВЕЛІРНІ ВИРОБИ З КУРГАНУ № 5 БІЛЯ С. АРХАНГЕЛЬСЬКА СЛОБОДА

Ювелірні вироби із скіфських пам'яток незмінно привертають увагу дослідників. Багато з них були опубліковані у контексті досліджень певних поховальних комплексів, інші — у роботах, присвячених конкретній категорії речей. В даному випадку хотілося б звернутися до знахідок, відкритих О.М. Лесковим у 1969 році у кургані №5 поблизу с. Архангельська Слобода Каховського р-ну Херсонської обл. Комплекс золотих прикрас, різних за призначенням, що зберігається у колекції Музею історичних коштовностей України, опублікований побіжно — серед скіфських речей з курганів Херсонщини (Лесков, 1974: 71-74). Курган №5 входив до групи (з 8-ми насипів) 2-го Мордвинівського кургану, що знаходилася на північно — східній околиці села. Висота кургану 2,5 м, діаметр — 52 м. У ньому були відкриті два поховання кінця V ст. до н.е. Одне з них було здійснене у катакомбі (№2), інше (№1) у ямі. Поховання №2 розміщувалося в центрі кургану і було пограбоване ще у давнину.

Поховання №1 знаходилося у південно-східній частині кургану і виявилось непограбованим. Воно було розміщене у прямокутній ямі, розмірами 2,65 x 0,9 м, орієнтованій по лінії захід-схід. Глибина його 3,9 м від вершини кургану (Болдин, 1969: 2). Зверху яма була перекрита дерев'яними плахами. В ній було поховано знатного воїна, що лежав випростано на спині, головою на захід. На шиї небіжчика була надягнута золота масивна гривня,

між кистю та ліктем правиці лежав браслет із 15 скляних намистин, вздовж лівого стегна — залізний пластинчастий портупейний пояс. Крім того, у похованні було знайдено кам'яний оселок, два списи, два ножі, три сагайдаки (по 165 стріл у кожному). Один із них, що лежав впритул до бойового поясу, прикрашали золоті платівки. У районі грудної клітини було знайдено більш як 500 золотих штампованих платівок, що прикрашали плечовий одяг. Крім того, у ніші, що була влаштована у західній стінці могильної ями, стояла дерев'яна чаша, облямована золотими накладками. Обидва поховання О.М. Лесков датував в межах V—IV ст. до н.е. (Лесков, 1969: 103-105). Поховання №1 (бокове) він класифікував як усипальницю шляхетного скіфського воїна (Лесков, 1974, 71, 77). В.А. Іллінська та О.І. Тереножкін датували бокове поховання кінцем V ст. до н.е. і віднесли до групи поховань багатих скіфів (Ильинская, Тереножкин, 1983). З урахуванням сучасних схем соціальної стратифікації скіфських курганів (Мозолевський, 1979: 156; Болтрик, 1998: 88), похований в к. 5 чоловік належав до представників скіфської знаті.

Основне завдання цієї роботи — подати повний комплекс ювелірних виробів з поховання, систематизувати його за функціональним призначенням та за сюжетами зображень, розглядаючи речі на широкому тлі аналогічних знахідок з інших скіфських курганів Північного Причорномор'я.

Усі знайдені у цьому похованні вироби давніх торевтів розподіляються на кілька категорій: особисті прикраси; облямівання посуду; оздоба зброї; нашивні прикраси парадного вбрання.

1. Особисті прикраси репрезентує одна, проте найвизначніша знахідка цього поховання – золота гривня із фігурними закінченнями (рис. 1, 1). Гривню зроблено із литого круглого у перетині дроту, незімкнені кінці якого прикрашені пустотілими наконечниками у вигляді скульптурних зображень голови лева, виготовленими у техніці тиснення. Об'ємні лев'ячі голівки на наконечниках відзначаються реалізмом завдяки ретельній передачі деталей: очей, вух, зубів, шерсті. Трубочки наконечників прикрашені складним сканим орнаментом у вигляді фризів з пальметок, ов та волют. Листя пальмет та ови заповнені емаллю синього та зеленого кольорів; S-подібні завитки доповнюють кульки псевдозерні (рис. 1, 2). Довжина всієї гривні – 700 мм, загальна вага – 303,2, золото 583 проби.

Ця прикраса визначає високий статус похованого. За типологією В.Г. Петренко, вона належить до відділу III, типу 2 (Петренко, 1978: 44). Найближча за конструкцією та технікою виготовлення гривня походить з Талаївського кургану. Об'єднує її з гривнею з Архангельської Слободи гладкий кований стрижень, наконечники з орнаментованими фризами та об'ємними голівками левів. Відрізняє її більш спрощена манера передачі голівок тварин та орнаментальне оздоблення у вигляді S-подібних завитків з кульками зерні і плетінкою. Другою за подібністю наконечників можна назвати гривню з кургану Солоха. Вона виготовлена у вигляді витого джгута, на кожному кінці якого наконечник з головою лева та фризом з пальметок, заповнених емаллю синього та блакитного кольорів, зерню та плетінкою. Голови левів пророблено дуже детально, очі заповнені білою емаллю з чорними зіницями, грива передана короткими пасмами. У пащі левів протягнуті дротяні петлі, які стягнуті у вузол Геракла (Манцевич, 1987: 55-57). Орнаментация фризів дуже подібна до гривні з Архангель-

ської Слободи, але орнаментовані пояски коротші.

Найближчою аналогією за характером орнаментации фризів та передачі голівок левів є фрагментована гривня із схованки кургану Куль-Оба. Вона виготовлена на високому технічному рівні з реалістичною передачею деталей лев'ячих голів у суто грецькій манері (Петренко, 1978: 44). Дуже близькою за оформленням фризів на наконечниках є ще одна гривня з кургану Куль-Оба. Самі наконечники гривні майстерно виготовлені у вигляді скульптурних фігурок кінних скіфів.

Найбільшу групу знахідок у кургані № 5 становили золоті пластини-аплікації, які виготовлені за допомогою таких технологічних прийомів: кування, вальцювання, штампування, пуансон.

2. Облямівання посуду. Своєрідною групою аплікацій є золоті оббивки чаші. Чотири однотипні пластини, прямокутної форми, із загнутим всередину верхнім краєм та маленькими отворами для кріплення вздовж усіх боків (у деяких збереглися золоті цвяшки). Розміри пластин: 81x34 мм; 81x36 мм; 81x35 мм; 85x34 мм, загин 6-7 мм. Майже всю поверхню платівок вкривало штамповане зображення риби, що повернута праворуч (рис. 1, 3). Тулуб риби видовжений, посередині орнаментом у вигляді «ялинки» передано хребет. На черевці зображено два плавники, на спині один великий; хвіст складається з двох пар паралельних ліній, між якими вміщена трипелюсткова пальметка. В основі хвоста волютоподібний завиток. Завелике кругле око займає більшу частину видовженої голови риби.

Пластини з аналогічними зображеннями та функціональним призначенням походять з кургану №2 поблизу Великої Тарасівки, кургану Солоха, та Цимбалка (Манцевич, 1966: 28; Рябова, 1984: 38), кургану №12 поблизу с. Володимирівка Дніпропетровської обл. (Чердніченко, Бессонова, 1975: 264-275).

3. Оздоба зброї. Парадний третій сагайдак відрізнявся від інших двох наявністю дванадцяти накладних золотих



Рис. 1.

1-2 – гривна з наконечниками у вигляді лев'ячих голівок;
3 – пластина-оббивка чаші із зображенням риби.

пластинок із зооморфними зображеннями. За реконструкцією О.М. Лескова, сагайдак був прикрашений з обох боків (Лесков, 1974: 72). На лицьовому боці прикраси було розміщено у два ряди – по три однакові екземпляри у кожному. Верхній ряд складала платівки у формі вепра, що лежить (рис. 2, 1), нижній – три у формі собаки (рис. 2, 2). Зворотній бік сагайдака також було прикрашено шістьма золотими пластинами. У верхньому ряді були прикріплені пластини із зображенням вепра, аналогічні до вже згаданих, нижні дві із зображенням пантер, які шматують людську голову (рис. 2, 3). Розміщення інших типів платівок доводить, що одна з трьох нижніх була втрачена, можливо ще за життя господаря (Лесков, 1974: 72). Шоста бляшка на цьому боці сагайдака у вигляді оленя (рис. 2, 4), розміщувалась перпендикулярно по відношенню до інших двох рядів і, вірогідно, слугувала прикрасою його покривки (Лесков, 1974: 72).

Усі платівки фігурні, вирізані з золотого листа 500 проби у формі певної тварини. У похованні знайдено 6 платівок у

вигляді вепра. Розміри платівок¹: 1). 89x45, вага 12,0; 2). 89x46, вага 10,6; 3). 89x45, вага 10,9; 4). 88x45, вага 12,4; 5). 89x46, вага 11,7; 6). 90x45, вага 13,1.

Лежачого кабана зображено в профіль, розгорнутого праворуч. Масивна голова вепра опущена, ноги підігнуті. На голові з довгим вузьким рилом S-подібним завитком позначено вухо, трикутником виділено око, з пащі виступає довге ікло. Рельєфно позначено щетину на голові та спині вепра. Загалом зображення відзначається реалістичністю та чіткістю передачі деталей. Образ кабана був поширений у скіфському мистецтві на прикрасах посуду, зброї і вважався символом бога грому та перемоги Вератрагну та бога війни Ареса (Болтрик, 1998: 80-81).

Дуже схоже зображення вепра можна побачити на пластині – прикрасі меча з поховання 2 кургану № 6 поблизу с. Олександрівка Дніпропетровської обл. кінця VI – початку V ст. до н.е. (Ковалёва, Мухомад, 1982: 98, рис. 6). Вепра передано у такій самій позі з підігнутими ногами та опущеною головою із схематично позначеною щетиною на спині і голові.

¹ Розміри платівок наведено у мм, вагу – у грамах.

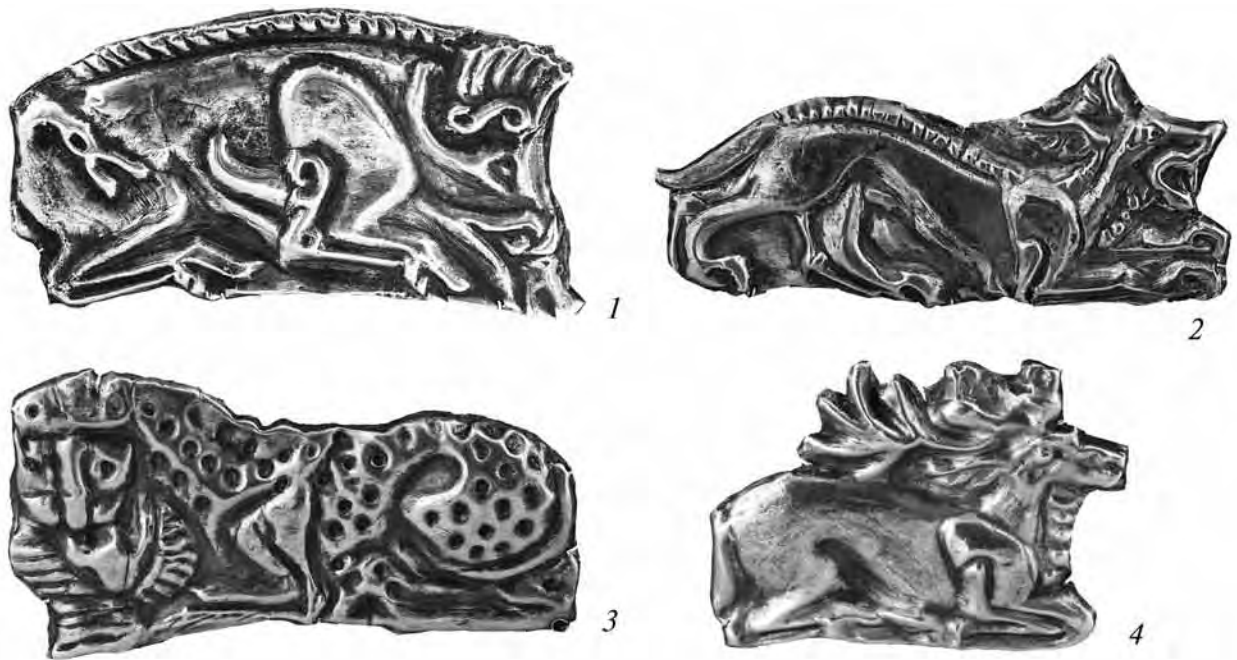


Рис. 2. Золоті аплікації сагайдака.

Три пластини з профільним зображенням собаки, повернутого праворуч. Розміри: 1). 97x44, вага 9,2; 2). 96x42, вага 9,6; 3). 96x42, вага 8,2.

Фігуру тварини передано у русі. Голова з широко розкритою пащею собаки витягнута вперед, передні лапи зігнуті, ніби тварина на них припадає, задні широко розставлені, одна лапа — у вертикальному положенні. Складається враження, що тварина готується до нападу. На вухах, шії і спині рельєфно позначено щетину. Зображення собаки досить часто можна зустріти на предметах скіфського мистецтва, але серед них близьких до цього не виявлено.

Дві пластини зображували фігуру пантери, розгорнуту ліворуч, що шмагує голову людини. Розмір пластин 63x33 мм. Тварина зображена з підігнутими задніми лапами, передніми вона притримує голову жертви. Детально прокреслено м'язи на тілі тварини, тонкий хвіст, притиснутий до тулуба. Тіло передано у профіль, морда у фас. За подібною схемою передачі вони ближчі до фракійського мистецтва (Лесков, 1974: 72-73). Аналогій до пластин із зображенням пантер не виявлено.

Пластина із зображенням оленя, повернутого праворуч, також була прикрасою сагайдака і репрезентована одним

екземпляром. Розмір платівки 43x31. Тварину зображено у досить статичній позі з підігнаними ногами. Невелика голова з круглим опуклим оком та великими розкидистими рогами. Уздовж шії рельєфною смужкою передано шерсть тварини. Подібні зображення оленів з підігнаними ногами і прямо посаженою головою є характерними для скіфського мистецтва V–IV ст. до н.е.

Найближчими аналогіями, з огляду на іконографічні особливості, можна назвати пластини з наступних курганів: V ст. до н.е. — Завадська Могила Дніпропетровської обл. (оббивки чаші); Ак-Мечеть (степова зона Криму) (оббивки чаші); курган №13, поховання 1 поблизу с. Велика Знамянка Запорізької обл. (оббивки чаші); кінець V — початок IV ст. до н.е. — курган №4, поховання №2 в урочищі Галушино у с. Пастирське Черкаської обл. (оббивки чаші); IV ст. до н.е. — курган Солоха (пластини), Єлизаветінська станиця, Кубань (оббивка гориту) (Артамонов, 1966; Ильинская, Тереновский, 1983).

Зображення оленя на прямокутних пластинках — оббивках чаші із Завадської Могили подібні до пластин з Архангельської Слободи схемою зображень — підігнані ноги тварини та вертикальна

посадка голови. Велике кругле око, розлогі роги з кожним виділеним відростком. Шерсть позначено опуклинами. На цих зображеннях більше уваги приділено деталізації рогів тварини, тіло передано без будь-яких подробиць – не позначено навіть м'язів. На противагу цьому, оленя повернутого ліворуч, на пластині з кургану Ак-Мечеть вирізняє деталізація окремих рис. Детально прокреслені шерсть на шиї, розлогі роги, замість верхніх і нижнього завитків рогів зображено пташині голови із загнутим великим дзьобом. Ретельно передано око, морду, м'язи на тілі тварини, короткий хвіст. Саме завитки рогів у вигляді пташиних дзьобів і посадка піднятої голови відрізняє це зображення оленя від зображення з Архангельської Слободи.

Зображення оленів із кургану Велика Знам'янка, Солоха, с. Пастирське подібні між собою. Перші з них розміщені на прямокутних платівках – оббивках чаші, інші вирізані по контуру. Об'єднує їх схема малюнку тварин, які передані з підібганими ногами, прямо посаженою головою. Зображення досить схематичні і не відрізняються реалістичністю. Тіло тварини передано в профіль, морда з великим круглим оком, розлогі довгі роги мають завитки і ніби лежать на спині. Прокреслені деталі рогів, м'язи, ратиці на ногах, короткий маленький хвіст, шерсть на шиї позначено опуклинами.

На прямокутній пластині – прикрасі гориту з кургану №6 Єлизаветинської станиці – оленя змальовано у такій же позі з підігнутими ногами, але з піднятою головою та досить схематично позначеними рогами і тулубом.

На більшості з цих прикрас оленя зображено з підігнутими ногами та з вертикально посаженою головою з двома характерними завитками на голові та довгими гіллястими рогами. Відмітні деталі присутні в зображеннях на пластинах з Ак-Мечеть та Єлизаветинської станиці: тварину подано з піднятою головою. На першому зображенні замість кількох завитків присутні пташині голови, на другому весь образ передано не дуже детально і роги зображені нечітко.

4. Нашивні прикраси парадного вбрання. Основну масу платівок – 485 екземплярів – було знайдено на скелеті похованого, у районі його грудної клітини. О.М. Лесков висловив припущення, що вони прикрашали поховальне покривало небіжчика (*Лесков, 1974: 141*). Проте за свідченнями Я.І. Болдіна, що збереглися у польовому щоденнику, пластини були розміщені вздовж хребців і вкривали їх, вздовж кистей рук, але поруч із фалангами пальців бляшок знайдено не було (*Болдин, 1969: 6-7*). Крім того, ним детально зазначено місце знаходження деяких пластин: трикутних було більше біля хребців, хрестоподібних біля лівої руки похованого. Виходячи з цього, Я.І. Болдін зробив слушний висновок, що золотими платівками було розшито верхній одяг похованого.

За сюжетом знайдені нашивні платівки розподіляються на три групи: із зооморфними зображеннями, із антропоморфними та з геометричним орнаментом.

До *зооморфних* належать пластини двох типів: у вигляді голови птаха та із сценою шматування. Платівки у вигляді голови птаха (5 екз.) вирізані по контуру (рис. 3, 1). Розмір пластин 23x20 мм. Голову зображено з розкритим дзьобом і великим круглим оком. Нижня частина дзьобу закручується у спіраль і оздоблена опуклинами по зовнішньому краю. Зображення хижих птахів досить популярні у скіфському мистецтві. Вони оздоблювали елементи костюму, предмети озброєння, кінську зброю, дерев'яні чаші. Подібні зображення часто зустрічаються на предметах кінської вузди з кістки та бронзи, а також на наверхшях (*Рябова, 1984: 36*). Зображення хижого птаха у іранській міфології пов'язані з богом війни та перемоги Вератрагною (*Фіалко, 1998: 82-83*).

Найближчі аналогії цим пластинам походять із кургану Ак-Мечеть. Це оббивка чаші та вирізані по контуру зображення пластини – прикраси костюму (із зібрання Б.І. Ханенка).

Пластини з подібними зображеннями походять з кургану №4 поблизу с. Бобриця Канівського р-ну Черкаської обл. (V ст. до. н.е.), кургану №1 групи Завадської

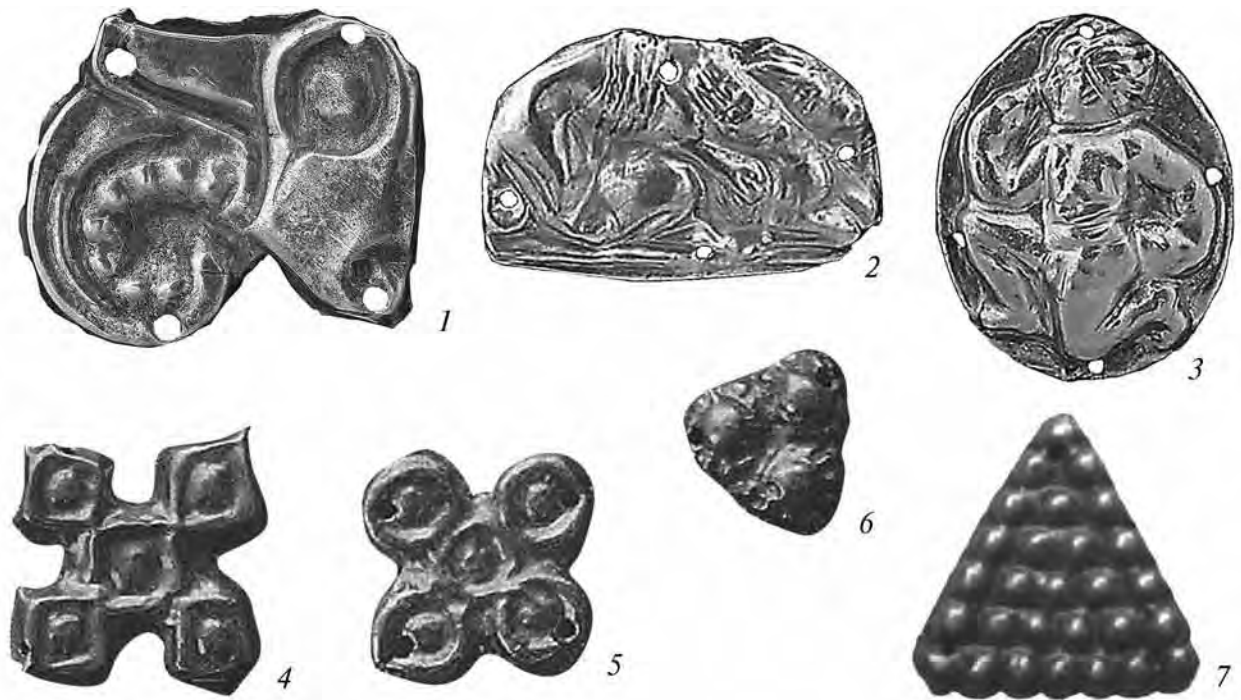


Рис. 3. Нашивні прикраси парадного вбрання.

Могили поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. (V ст. до н.е.), курган №13 поблизу с. Велика Знамянка Запорізької обл. (IV ст. до н.е.). На деяких екземплярах образ настільки стилізований, що лише за допомогою аналогічних сюжетів можна визначити обриси пташиної голови. Об'єднує усі зображення однакова схема відтворення образів і характерна деталь – наявність закрученого у спіраль дзьоба птаха, але на деяких пластинах помітне нашарування численних деталей, окремі з них вирізняються складністю і декоративністю.

Репрезентативну серію (105 екземплярів) складають золоті пластини із зображенням сцени шматування левом лані (рис. 3, 2). Лань лежить з підігнутими ногами. Лев вгризся у шию трав'яного. Це зображення досить схематичне, більш чітко передані лише грива та ребра хижака. Середній розмір 19x29,5 мм.

Пластини з подібними сюжетами і схемою зображень походять з кургану поблизу с. Вовківці Сумської обл., Чортомлика та Товстої Могили Дніпропетровської, Чмиревої Могили, кургану №5 поблизу с. Златопіль та кургану №2 поблизу с. Велика Білозірка Запорізької обл.

Перелічені екземпляри мають квадратну форму та кант вздовж країв пластин. Лев, так само як і на пластинах з Архангельської Слободи, вгризається у шию трав'яного. Відмінність цих пластин полягає у тому, що лань зображено з витягнутою догори шиєю.

Антропоморфні зображення. Пластини з антропоморфними зображеннями в даному похованні представлені лише одним типом – овальними бляшками із фігурою оголеного юнака, повернутого ліворуч (рис. 3, 3). Збереглося 65 екземплярів, розмірами 20x25 мм. Юнак присів на одне коліно, його голова й ноги зображені у профіль, торс – з розворотом у три чверті. Правиця піднята, а ліва опущена. У руках він ніби тримає якісь предмети. Риси обличчя доволі схематичні. Зачіска коротка, волосся позначено прямими пасмами. Чітко прокреслені м'язи на грудній клітині, животі та ногах. На деяких пластинах зображення менш чіткі, можливо вони були зроблені штампом, який починав стиратися. Д.С. Раєвський припускав, що це перероблена копія з монети, на якій зображено Геракла зі зміями (Раєвский, 1985: 164-165). Існує також думка, що це зображення героя з яблуками Гесперид (Русяева, 2002: 181).

У скіфів образ Геракла ототожнювався із першопредком Таргітаєм. Абсолютно подібного монетного прототипу цьому мотиву немає, але близькі йому зображення зустрічаються на ольвійських, херсонських та синдських монетах V та IV ст. до н.е. (*Зограф, 1951: табл. XXXII, 1; табл. XXXV, 16, 18, 23; VIII, 3*). Найбільш близьке зображення Геракла, який присів та натягує лук, передане в емблемах синдських монет (*Зограф, 1951: 38, табл. XXXIX*).

Аналогічні пластини походять із зібрання Б.І. Ханенка, відомі вони у Семібратніх курганах (більш архаїчний тип) і Куль-Обі. Схема зображень на усіх пластинках однакова, але відмінність полягає у ретельності деталей. Найбільш ранні зразки походять з Семібратніх курганів. Вони представляють собою обрізані по контуру фігури юнака, який присів на одне коліно. У нього довге волосся, широкі плечі, вузька талія. У руках він ніби тримає якісь маловиразні предмети.

Геометричні орнаменти. Пластини з геометричними орнаментами представлені кількома типами: хрестоподібними із з'єднаних квадратів (рис. 3, 4) чи кружків (рис. 3, 5), трикутною з трьома напівсферами (рис. 3, 6) та трикутними з псевдозерню (рис. 3, 7). Пластини хрестоподібної форми двох варіантів. Один з них складають з'єднані кружечки, другий – квадратики, прикрашені рельєфним бортиком по краю і напівсферичним виступом посередині. Знайдено 18 таких прикрас із з'єднаних кружків, розмірами 17x16 мм; та 5 екземплярів із з'єднаних квадратів, розмірами 28x26 мм. Схожі прикраси походять з багатьох курганів: Чортомлика, Александрополя, Дііва кургана, Товстої Могили, Солохи, Першого Мордвинівського кургану,

кургану Башмачка, Червоноперекопського кургану, Жовтокам'янки, Тетяниної Могили, Бабиної Могили тощо.

Єдина пластина складається з трьох напівсфер, які утворюють фігуру, подібну до трикутника. Кожна сторона дорівнює 9 мм. Аналогічні пластини були знайдені у Бердянському кургані, Чортомлику, Александрополі, Мелітопольському кургані, Першому Мордвинівському, кургані Бабина Могила.

Трикутні пластини (286 одиниць) прикрашені по всій площині псевдозерню. За розміром їх можна розділити на два варіанти: великі (185 екземплярів) 21x20 мм та менші (101 екземпляр) 14x15,5 мм. Ці пластини могли слугувати універсальними прикрасами, адже вони використовувались і в декорі головних уборів, взуття, і одягу (*Фіалко, 2003: 127-128*). Подібні пластини були знайдені у багатьох курганах: Куль-Оба, Огуз, Чортомлик, Александропіль, Мелітопольський курган, Верхній Рогачик, І Мордвинівський курган, Червоноперекопський, Бабина Могила тощо.

За інвентарем, до поховання з кургану № 5 поблизу с. Архангельська Слобода подібні одиночні чоловічі поховання: з кургану № 9 поблизу с. Піски на Інгулі (Херсонська обл.), кургану Дорт-Оба, Талаївського кургану.

Отже, огляд речового комплексу дозволяє зробити висновок, що поховання з кургану № 5 поблизу с. Архангельська Слобода належало одному з представників скіфської аристократії; що репрезентував її середній щабель. Предмети торевтики, які походять з цього поховання, мають аналогії у курганах степової та лісостепової Скіфії, а розглянуті сюжети характерні для ювелірного мистецтва V–IV ст. до н.е.

Література

Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991 – Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган IV ст. до н.э.). К., 1991.

Артамонов, 1966 – Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов из собрания государственного Эрмитажа. Прага, Ленинград, 1966.

Болдин, 1969 – Болдин Я.И. Дневник Каховской экспедиции. Каховка, 1969 //Науковий архів ІА НАНУ, Інв. № 1969/22.

Болтрик, 1998 – Болтрик Ю.В. Ведр – один из символов скифского Ареса// Скифы, хазары, славяне, Древняя Русь. Материалы Международ. науч. конф. СПб., 1998.

- Болтрик, 1998* – Болтрик Ю.В. Попытка социальной стратификации Скифии второй половины IV ст. до н.э. // Проблемы археологии Восточной Европы. VII Донская археологическая конференция. Ростов-на-Дону, 1998.
- Болтрик, 2004* – Болтрик Ю.В. Социальная структура Скифии 4 в. до Р.Х., отраженная в погребальных памятниках // *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci Profesora T. Sulimirskiego.* Kraków, 2004.
- Зограф, 1951* – Зограф А.Н. Античные монеты // МИА, М., 1951.
- Ильинская, Тереножкин, 1983* – Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII–IV вв. до н.э. К., 1983.
- Ковалёва, Мухопад, 1982* – Ковалёва И.Ф., Мухопад С. Скифское погребение конца VI–V вв. до н.э. // Древности степной Скифии. – К., 1982.
- Круц, 2005* – Круц С.И. Нове антропологические материалы из курганов скифской знати Северного Причерноморья // Мозолевский Б.М., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV ст. до н.э. К., 2005.
- Лесков, Кубышев, 1969* – Лесков А.М., Кубышев А.И. Болдин Я.И. и др. Отчет Каховской экспедиции за 1969 г. // Науковий архів ІА НАНУ, інв. № 1969/22.
- Лесков, 1974* – Лесков О. М. Скарби курганів Херсонщини. К., 1974.
- Манцевич, 1966* – Манцевич А.П. Деревянные сосуды скифской эпохи // АС. Вып. №8. Л.-М., 1966.
- Манцевич, 1987* – Манцевич А.П. Курган Солоха. Л., 1987.
- Мозолевський, 1979* – Мозолевський Б.М. Товста Могила. К, 1979.
- Онайко, 1970* – Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II вв. до н. э. // САИ. Вып. Д1-27. М. 1970.
- Петренко, 1978* – Петренко В.Г., 1978. Украшения Скифии VII–III вв. до н. э. // САИ. Выпуск Д4-5. М.
- Раевский, 1985* – Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. М., 1985.
- Русяева, 2002* – Русяева М. В. Образ Геракла на произведениях торевтики IV в. до н.э. из Северного Причерноморья // Античный мир и археология. Вып. 11. Саратов, 2002.
- Рябова, 1984* – Рябова В.О. Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скіфського часу // Археологія. 1984. №46.
- Фиалко, 2003* – Фиалко Е.Е. Золотые бляшки из кургана Огуз // РА. 2003. №1.
- Фиалко, 1998* – Фиалко Е.Е. Символика образа птицы на скифских деревянных чашах // Скифы, хазары, славяне, Древняя Русь. Материалы Междунар. науч. конф. СПб., 1998.
- Чередниченко, Бессонова, 1975* – Чередниченко Н.Н., Бессонова С.С., Болдин Я.И., Бунятян Е.П., Ковалёва Л.Г., Козловський А.А., Орлов Р.С., Пустовалов С.Ж., Орлов К.К., Рассмакин Ю.Я., Шевченко Н.П., Бобыр И.Г. Отчет о работе Верхне-Тарасовской экспедиции в 1975 г. 1975/11.